

A SZÖLKUP DEVERBÁLIS IGEKÉPZŐK POZICIONÁLIS PRODUKTIVITÁSA

Janurik Tamás

A képzőproduktívitás vizsgálatát a szölkup nyelvben nagyon megnehezíti, hogy a szölkup szóképzés egésze máig sincs kellően feltárva. A hagyományos nyelvtani irodalomban vázlatos áttekintést is mindössze PROKOFJEV nyelvtanában (G.N. PROKOF'EV, sel'kupskaja grammatika. Leningrad 1935), valamint HAJDÚ PÉTER kresztomátiájában (HAJDÚ P., Chrestomathia Samoiedica. Budapest 1968) találunk. Újabban A.I. KUZNECOVA és E.A. HELIMSKIJ foglalkozott részletesebben a szölkup szóképzés egyes kérdéseivel (A.I. KUZNECOVA, E.A. HELIMSKIJ, E.V. GRUŠKINA, Očerki po sel'kupskomu jazyku. Moskva 1980), összefoglaló monografikus mű a szölkup szóképzés egészéről azonban mind ez ideig nem készült.

A tazi-turuháni nyelvjárásokon alapuló északi szölkup iskolai-irodalmi nyelvből (PROKOF'EV nyelvtani munkáinak, illetve PROKOF'EVA iskolai tankönyveinek szölkup szövegeiből) készült ERDÉLYI szójegyzék (I. ERDÉLYI, Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Budapest 1969) azonban az egyes szócikkek képzők szerinti elrendezésével és bő példamondat anyagával viszonylag jól felhasználható a szölkup szóképzés jelenségeinek, köztük a képzők produktívitásának behatóbb vizsgálatára is. A szölkup képzőproduktívitás e legelső vizsgálatánál ezért csupán e kilenc forrásszövegből és szójegyzékükből álló homogén nyelvi anyagra támaszkodtam, figyelmen kívül hagyva más nyelvjárások, illetve egyéb források bizonyító anyagát.

A szölkup nyelv más uráli nyelvekhez hasonlóan igen gazdag képzőkben. Különösen nagy számban találhatók meg benne a sokféle funkciót hordozó deverbális igeképzők. Ezek igen változatos egymáshoz kapcsolódása újabb nagyszámú képzőkombinációt hozhat létre. ERDÉLYI szövegyében 989 olyan igealak található, amelyek egy vagy több deverbális igeképzőt is tartalmaznak: az egyszerű, elemi képzőt hordozó igék száma 627, a képzőkombinációt hordozóké pedig 362. A képzőkombinációkból kételemű 295, háromelemű 59,

négyelemű 7 és ötelemű 1. A szóanyagban előforduló képzőelemek száma így összesen: 1427, ebből a képzőkombinációkban részt vevő elemeké: 800.

A vizsgált anyagban az egyes képzőelemek - némi egyszerűsítéssel - négy különböző pozícióban fordulhatnak elő: állhatnak egyszerű, magányos képzőként, illetve a képzőkombinációk nyitó, közbülső vagy záró elemeként. Az 1427 képzőelemből magányosan álló képző 627, nyitó képzőelem 362, közbülső képzőelem 76 és záró képzőelem 362. A különböző funkciójú igeképzők pozicionális gyakorisága igen eltérő: egyes képzők kifejezetten nyitó, illetve záró jellegűek, de megtalálhatók a dominálónan közbülső, illetve a más képzőkkel nehezen vagy egyáltalán nem társuló, dominálónan magányos képzők is.

A különböző funkciójú képzőelemek pozicionális gyakoriságának statisztikai adatai (1. sz. melléklet) azt sejtetik, hogy a képzők funkciói és pozicionális gyakorisága között egyértelmű összefüggés van: a képzőkombinációk létrejöttét olyan belső törvényszerűségek szabályozzák, amelyek meghatározzák a képzőelemek lehetséges sorrendjét, megengedik vagy kizárják egyes képzőelemek egymásutániségét. E törvényszerűségek okai véleményem szerint a képzők pozicionális produktívitasában, azaz a képzőkombináción belüli adott helyzetben más képzőkkel való társulási képességükben keresendők.

A képzők pozicionális produktívitasának jellege és mértéke a pozicionális gyakoriság statisztikai adatainak segítségével a következőképpen állapítható meg:
A dominálónan nyitó illetve záró jellegű képzők kimutatásának eszköze a képzők pozicionális affinitásának meghatározása. Ez a PA (pozicionális affinitás) érték úgy határozható meg, hogy a képzőelemek értékét nyitó pozícióban 1-nek, magányos, illetve közbülső pozícióban 0,5-nek, záró pozícióban pedig 0-nak vesszük, az egyes gyakorisági értékeket ezekkel beszorozzuk, a szorzatokat összeadjuk, és összegüket elosztjuk a képzőelemek számával. Az így nyert PA érték 1,00 és 0,00 között váltakozik aszerint, hogy az adott képző milyen arányban használatos a négy különböző pozícióban: a kizárólagosan csak nyitó pozícióban előforduló képzők

PA értéke természetesen 1,00, a kizárólagosan csak záró pozícióban előforduló képzőké 0,00, a kizárólagosan magányos, illetve közbülső pozícióban előforduló képzők PA értéke pedig 0,50 lenne. A gyakorisági adatok szerint a nyelvi valóságban az ilyen tiszta pozíciójú képzők igen ritkák, a vegyes pozíciójú képzők tényleges PA értékének kiszámításával azonban pozicionális produktivitásuk dominálónan nyitó vagy záró jellege jól kimutatható.

A dominálónan magányos illetve közbülső jellegű képzők kimutatásának eszköze a képzők társulási képességének meghatározása. Ez az SP (szociativitás-potencia) érték úgy határozható meg, hogy a képzőelemek értékét kapcsolódásaik száma szerint magányos pozícióban 0-nak, nyitó illetve záró pozícióban 1-nek, közbülső pozícióban pedig 2-nek vesszük, az egyes gyakorisági értékeket ezekkel beszorozzuk, a szorzatokat összeadjuk, és összegüket elosztjuk a képzőelemek számával. Az így nyert SP érték 2,00 és 0,00 között váltakozik aszerint, hogy az adott képző milyen arányban használatos magányos, egy, illetve két oldalon társuló képzőként: a dominálónan magányos képzők SP értéke a 0,00-hoz áll közel, a dominálónan egyoldalú (nyitó ill. záró) képzőké 0,40 - 1,00 közé esik, a dominálónan közbülső képzőké pedig megközelíti a 2,00 értéket.

Sorra véve az egyes képzőfunkciók képviselőit a vizsgált anyagban, a következő, statisztikai adatokra támaszkodó megállapítások tehetők:

1. A momentán akció képzője: *-al-* (MOME). Erősen lexikalizálódás felé hajló, alacsony produktívítási fokú, kifejezetten nyitó jellegű képző, képzőkombinációkban kizárólag csak nyitó pozícióban fordul elő, pozicionális affinitása 0,80 értékű, valamennyi képző közül a legmagasabb.

2. A pluralitativ akció képzői: *-qıl-* és *-äl-* (PLUR). Dominálónan nyitó jellegű képzők, PA értékük 0,76 ill. 0,70, közbülső ill. záró pozícióban csak elvétve, kizárólag más nyitó képzőelemek (pluralitativ, uzitativ, tranzitív, reflexív vagy perfektív képzők) után fordulhatnak elő.

3. Az uzitatív akció képzője: *-r-* (USIT). Esetenként lexikalizálódás felé hajló, kifejezetten nyitó jellegű képző, PA értéke 0,71, közbülső ill. záró pozícióban csak a tranzitív *-l_i-* képző után fordul elő.

4. A tranzitív, kauzatív, faktitív képzők: *-äpt_i-*, *-alt_i-*, *-t_i-* és *-r_i-* (TRAN). Dominálónan nyitó jellegű képzők, PA átlagértékük 0,68, közbülső ill. záró pozícióban csak más nyitó jellegű (pluralitatív, uzitatív, tranzitív vagy reflexív) képzők után fordulhatnak elő.

5. A reflexív, intranzitív képzők: *-māt-*, *-č_i-*, *-š-*, *-ŋ-* és *-m_i_i-* (REFL). E képzők közül a *-č_i-*, *-š-* és *-m_i_i-* kifejezetten nyitó jellegűek, a lexikalizálódás felé hajlanak, PA értékük 0,66, 0,72 és 0,80, közbülső vagy záró pozícióban csak erősen lexikalizálódott képzők után állnak. A *-māt-* és *-ŋ-* képzők magányos jellegűek, PA értékük 0,48 ill. 0,50, SP értékük igen alacsony: 0,10 és 0,00. A *-māt-* nyitó képzőként mindössze egy esetben (pluralitatív képző előtt), záró képzőként pedig két esetben (uzitatív képzők után) fordul elő, az *-ŋ-* képzőre mindössze egy magányos adat van.

6. A perfektív aspektus képzői: *-olij-*, *-ei-*, *-eš_i-* és *-l'š-* (PERF). E képzők közül az *-olij-* kifejezetten, az *-ei-* dominálónan nyitó jellegű, PA értékeik 0,75 ill. 0,61. Az *-ei-* képző közbülső vagy záró pozícióban csak más nyitó jellegű (momentán, pluralitatív, uzitatív, tranzitív, reflexív, perfektív) ill. egyetlen esetben közbülső frekventatív képző után állhat. Az *-eš_i-* magányos képző, semmilyen más képzővel nem társul. Az *-l'š-* a perfektív képzők közül egyedül látszik záró jellegűnek, mint-hogy PA értéke csak 0,44. Záró pozícióban azonban csak más erősebben nyitó jellegű (momentán, uzitatív, tranzitív, pluralitatív ill. reflexív) képzők állnak előtte, a valóban záró képzőkkel nem vegyül, így mindenképpen még nyitó jellegű képzőnek tekintendő. A perfektív képzők összességének PA átlagértéke 0,57.

7. A frekventatív, iteratív akció képzői: *-k_i-*, *-l'ol'i-* és *-l'ol'š_i-* (FREK). E képzők közül a *-k_i-* dominálónan záró jellegű, PA értéke 0,41, nyitó ill. közbülső pozícióban csak más záró (duratív, imperfektív, narratív) képzők előtt, illetve a kifeje-

zetten közbülső másik két frekventatív *-l'ol'i-* ill. *-l'ol'öi-* képző előtt állhat. E két utóbbi képző PA értéke 0,56 ill. 0,55, SP értékük viszont a legmagasabb: 1,87 ill. 1,70, minthogy produktivitásuk igen megkötött, többnyire csak a frekventatív *-k_i-* és a duratív *-mp_i-* képzők közötti közbülső pozícióban fordulhatnak elő.

8. A duratív-kontinuatív akció képzője: *-mp_i-* (DURA). Igen nagy gyakoriságú, dominálón záró jellegű képző, PA értéke 0,35, nyitó ill. közbülső képzőként leginkább a frekventatív *-k_i-*, az imperfektív *-ent_i-* ill. a narratív *-nt_i-* előtt állhat, nyitó jellegű képzőket nem előzhet meg. Produktivitása igen magas, megközelíti a jelek ill. ragok produktivitását, a grammatikalizálódás felé hajlik, eredetileg befejezett szemléletű igéken a cselekvés folyamatossá tételével jelen időt kifejező szerepe van.

9. Az imperfektív aspektus képzője: *-ent_i-* (IMPE). Kifejezetten záró jellegű képző, PA értéke 0,34. Nyitó képzőelemként csak néhány esetben, lexikalizálódott formában (relatív igetöt alkotva) használatos. Semmilyen más esetben képző nem követheti. Produktivitása igen magas, a grammatikalizálódás felé hajlik, a jövő idő kifejezőjévé kezd válni.

10. Az auditívus (hallani vélt cselekvés) képzője: *-kun-* (AUDI). Ez a képző csak igen ritkán, kombinációban kizárólag csak záró képzőként használatos. PA értéke 0,32. Erősen grammatikalizált, G.N. PROKOF'EV illetve HAJDÚ PÉTER már módjelnek tekintik.

11. Az inchoatív, ingressív aspektus képzője: *-lel_i-* (INCH). Kifejezetten záró képző, PA értéke 0,29, csak magányos ill. záró pozícióban fordul elő, semmilyen más képző nem követheti.

12. A narratívus (elbeszélt cselekvés) képzője: *-nt_i-* (NARR). Elég nagy gyakoriságú, kifejezetten záró jellegű képző, PA értéke igen alacsony: 0,15. Kombinációban kizárólag csak záró képzőként használatos, erősen grammatikalizált, PROKOF'EV ill. HAJDÚ PÉTER szintén már módjelnek tekintik.

13. A breviatív, attenuatív akció képzője: *-ku-* (BREV). Igen ritkán használatos, kizárólag képzőkombinációk záró elemeként. A cselekvés rövid ideig tartó, vagy enyhített intenzitású

kifejezésére szolgál, a grammatikalizálódáshoz áll közel, az obi-ugor kedveskedő módhoz hasonlatos.

Ő s s z e g e z v e az egyes részmegállapításokat, a szől-kup deverbális igeképzők pozicionális produktivitására vonatkozóan a következők mondhatók el:

A nyitó jellegű képzők nyitó pozícióban nagy produktívási fokkal társulhatnak záró jellegű képzőkkel, záró ill. közbülső pozícióban azonban produktívitásuk többnyire erősen korlátozott, csak más nyitó képzőket követhetnek.

A záró jellegű képzők záró pozícióban nagy produktívási fokkal társulhatnak nyitó jellegű képzőkkel, nyitó ill. közbülső pozícióban azonban produktívitásuk többnyire erősen korlátozott, csak más záró képzőket előzhetnek meg.

A közbülső jellegű képzők leginkább a frekventatív *-ki-* és a duratív *-mpi-* képzők közé ékelődve használatosak, más képzőkkel csak nagyon elvétve társulhatnak, produktívitásuk tehát erősen korlátozott.

A magányos jellegű képzők pozicionális produktívitása a legkorlátozottabb, legtöbbször semmilyen más képző társaságában nem állhatnak.

A különböző képzőfunkciók pozicionális affinitásából (2. sz. melléklet) arra lehet következtetni, hogy a képzők kombináción belüli pozicionális produktívitásának jellege elsősorban az egyes képzőfunkciók inkább lexikai vagy inkább grammatikai jellegétől függ: a lexikalizálódás (relatív tőhöz kapcsolódás) felé hajló képzők kifejezetten vagy dominálón nyitó képzők, a grammatikalizálódás (idő- vagy módjellé válás) felé hajló képzők kifejezetten vagy dominálón záró képzők. A képzőkombinációkon belüli pozícióknak tehát szemantikailag meghatározott, kötött sorrendjük van, s ezek törvényszerűen megszabják az egyes képzőelemek lehetséges egymásutániságát.

1. sz. melléklet: STATISZTIKAI ADATOK

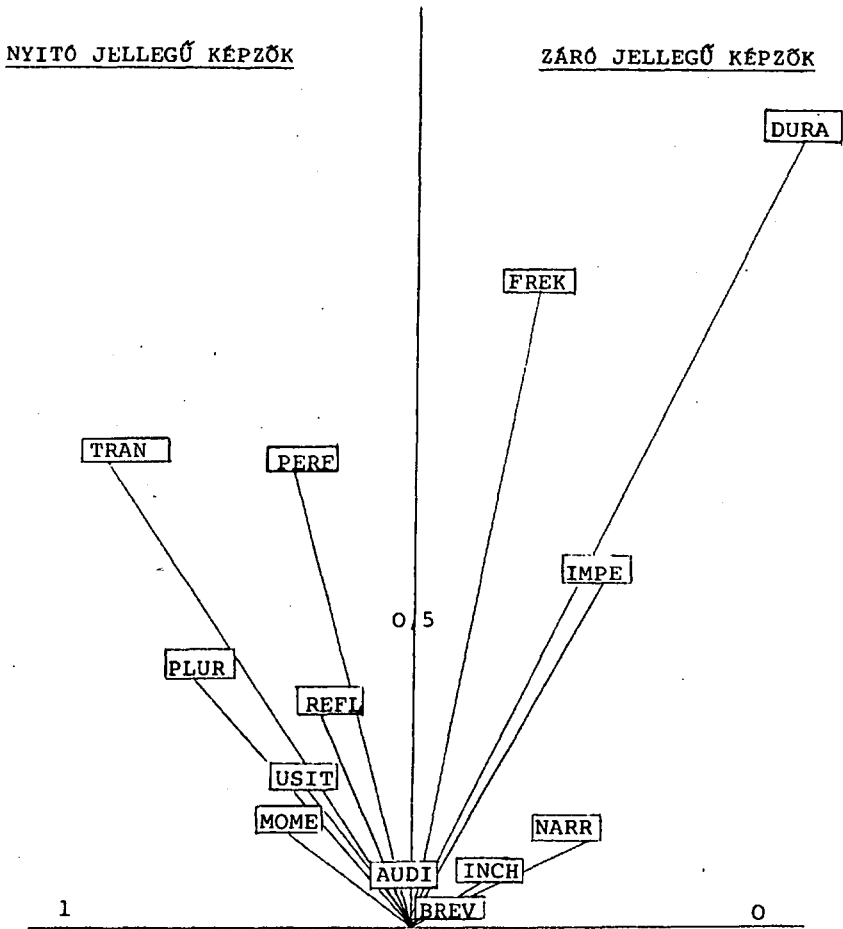
NO	FUNK	SUFFIX	o	o-	-o-	-o	ÖSSZ	PA	SP
1.	MOME	-al-	21	32	-	-	53	0,80	0,60
2.	PLUR	-qıl-	22	30	2	1	55	0,76	0,64
3.		-dl-	20	31	2	7	60	0,70	0,70
4.	USIT	-r-	26	28	2	3	59	0,71	0,59
5.	TRAN	-aptı-	13	8	3	1	25	0,64	0,60
6.		-altı-	35	44	4	10	93	0,68	0,67
7.		-tı-	24	27	2	5	58	0,69	0,62
8.		-rı-	9	7	-	1	17	0,68	0,47
9.	REFL	-māt-	27	1	-	2	30	0,48	0,10
10.		-çi-	12	6	1	-	19	0,66	0,42
11.		-ş-	9	12	-	2	23	0,72	0,61
12.		-n-	1	-	-	-	1	0,50	0,00
13.		-mtı-	2	3	-	-	5	0,80	0,60
14.	PERF	-olıj-	2	2	-	-	4	0,75	0,50
15.		-ei-	55	42	8	16	121	0,61	0,61
16.		-eđi-	7	-	-	-	7	0,50	0,00
17.		-l'č-	16	6	-	10	32	0,44	0,50
18.	FREK	-kı-	80	33	12	66	191	0,41	0,64
19.		-l'oli-	-	3	21	-	24	0,56	1,87
20.		-l'ol'či-	-	2	7	1	10	0,55	1,70
21.	DURA	-mpı-	129	38	12	127	306	0,35	0,62
22.	IMPE	-entı-	79	7	-	50	136	0,34	0,42
23.	INCH	-lelı-	10	-	-	7	17	0,29	0,41
24.	AUDI	-kun-	9	-	-	5	14	0,32	0,36
25.	NARR	-ntı-	19	-	-	45	64	0,15	0,70
26.	BREV	-ku-	-	-	-	3	3	0,00	1,00
ÖSSZESEN:			627	362	76	362	1427	0,50	0,61

2. sz. melléklet

POZICIONÁLIS AFFINITÁS

MOME 0,80
PLUR 0,73
USIT 0,71
TRAN 0,68
REFL 0,62
PERF 0,57

FREK 0,44
DURA 0,35
IMPE 0,34
AUDI 0,32
INCH 0,29
NARR 0,15
BREV 0,00

DIE POSITIONELLE PRODUKTIVITÄT DER SÖLKUPISCHEN
DEVERBALEN VERBALSUFFIXE

von

Tamás Janurik

Das Sölkupische ist wie andere uralische Sprachen ebenfalls sehr reich an Ableitungssuffixen. Man findet hier eine grosse Menge deverbaler Verbalsuffixe von vielerlei Funktionen vor. Diese Suffixe können auch zahlreiche Suffixkombinationen zustande bringen. In Erdélyis Sprachmaterial findet man 989 Verben, die Verbalsuffixe enthalten. Die Anzahl der einfachen, elementaren Suffixe ist 627 und die der Suffixkombinationen 362. Von den Suffixkombinationen sind 295 zweigliedrig, 59 dreigliedrig, 7 viergliedrig und nur eine einzige ist fünfgliedrig. Die Zahl der im Wortmaterial vorhandenen Suffixelemente beträgt 1427, von diesen sind 800 Elemente Bestandteile von Suffixkombinationen.

Im untersuchten Material können die Suffixelemente in vier Positionen vorkommen: sie können als einfache, alleinstehende Suffixe, bzw. als öffnende, mittlere oder schliessende Elemente der Kombinationen auftreten. Von den 1427 Suffixelementen sind 627 alleinstehende Suffixe, 362 öffnende, 76 mittlere und 362 schliessende Elemente.

Die positionelle Häufigkeit der Suffixe von verschiedenen Verbalfunktionen ist sehr abweichend: einige Vertretungen haben ausdrücklich öffnenden oder schliessenden Charakter, andere können meistens nur in der mittleren Position auftreten oder sind alleinstehende Suffixe, die sich mit anderen Suffixen sehr selten oder gar nicht verbinden.

Die statistischen Angaben über die positionelle Häufigkeit (siehe Beilage 1) lassen uns ahnen, dass ein eindeutiger Zusammenhang zwischen den Funktionen und dem Vorkommen der Suffixe besteht: das Zustandekommen der Kombination wird von solchen inneren Gesetzmässigkeiten geregelt, die die möglich Reihen-

folge der Elemente bestimmen und ihre Aufeinanderfolge erlauben oder ausschliessen. Die Gründe für diese Gesetzmässigkeiten sind meiner Ansicht nach in der positionellen Produktivität der Suffixe, d.h. in ihrer Verbindungsfähigkeit zu suchen.

Das Mittel zum Nachweisen des öffnenden bzw. schliessenden Charakters der Suffixe ist die Bestimmung ihrer positionellen Affinität. Dieser PA - Wert der Suffixe kann bestimmt werden, indem wir den Wert der öffnenden Position als 1, den der alleinstehenden oder mittleren Position als 0,5 und den der schliessenden Position als 0 betrachten, die Daten der Häufigkeit mit diesen Zahlen multiplizieren, die Produkte zusammenrechnen und ihre Summe durch die Anzahl der Suffixelemente teilen.

Der so gewonnene PA - Wert hängt davon ab, in welchem Masse das gegebene Suffix in den vier Positionen gebraucht wird: der PA - Wert schwankt zwischen 0,80 und 0,61 bei den Suffixen mit öffnendem Charakter, zwischen 0,44 und 0,00 bei den Suffixen mit schliessendem Charakter und bleibt um 0,50 bei den Suffixen von mittlerem oder alleinstehendem Charakter.

Das Mittel zum Nachweisen des alleinstehenden bzw. mittleren Charakters der Suffixe ist die Bestimmung ihrer Soziativitätswertigkeit. Dieser SW - Wert der Suffixe kann bestimmt werden, indem wir den Wert der alleinstehenden Position als 0, den der öffnenden oder der schliessenden Position als 1 und den der mittleren Position als 2 betrachten, die Daten der Häufigkeit mit diesen multiplizieren, die Ergebnisse zusammenrechnen und ihre Summe durch die Anzahl der Suffixelemente teilen.

Der so gewonnene SW - Wert hängt davon ab, in welchem Masse das gegebene Suffix als alleinstehendes, als auf einer Seite oder als auf beiden Seiten verbindendes Suffix gebraucht wird: der SW - Wert schwankt zwischen 0,00 und 0,10 bei den Suffixen von alleinstehendem Charakter, zwischen 0,36 und 1,00 bei den Suffixen von öffnendem bzw. schliessendem Charakter und zwischen 1,70 und 1,87 bei den Suffixen von mittlerem Charakter.

Aus den Durchschnittswerten der positionellen Affinität der Vertretungen von verschiedenen Verbalfunktionen (siehe Beilage 2)

kann man darauf schliessen, dass der Charakter der positionellen Produktivität der Suffixe vor allem von ihrer mehr lexikalischen oder mehr grammatikalischen Funktion abhängt: die öffnenden Suffixe sind mehr lexikalisch, sie neigen sehr oft zur Lexikalisierung (relativen Verbstamm bildend); dagegen sind die schliessenden Suffixe mehr grammatikalisch, sie neigen oft zur Grammatikalisierung (Tempus- oder Moduszeichen bildend).

Die sölkupischen deverbale Verbalsuffixe haben also eine semantisch bestimmte positionelle Produktivität, die die mögliche Einordnung in die Suffixkombinationen vorschreibt.